

ΣΑΡΑΝΤΟΣ Ι. ΚΑΡΓΑΚΟΣ

ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΜΕΓΑΛΕΣ ΜΟΡΦΕΣ
ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ '21

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Νεότερη Ελληνική Ιστορία Β΄: Μεγάλες μορφές και μεγάλες στιγμές του '21**
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Σαράντος Ι. Καργάκος
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Δημήτρης Λυμπερόπουλος
ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Τζίνα Γεωργίου
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ελένη Σταυροπούλου, Σπιριδούλα Βονίτα

© Γιάννης Καργάκος – Ρωξάνη Καργάκου
© Φωτογραφίας εξωφύλλου: Η ηχώ του Ναυαρίνου, Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη
«Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών»
© Φωτογραφίας σώματος: Look and Learn/Illustrated Papers Collection/Bridgeman Images
© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2021

Πρώτη έκδοση: Επιστημονικές εκδόσεις Γεωργιάδης 2012
Δεύτερη έκδοση: Εκδόσεις ΨΥΧΟΓΙΟΣ, Απρίλιος 2021

Έντυπη έκδοση ISBN 978-618-01-3787-3
Ηλεκτρονική έκδοση ISBN 978-618-01-3788-0

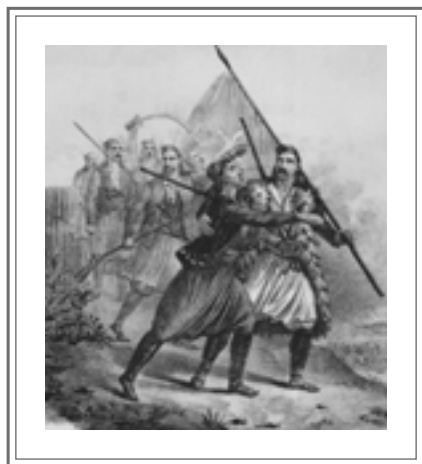
Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτιού.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.	PSICHOGIOS PUBLICATIONS S.A.
<i>Από το 1979</i>	<i>Publishers since 1979</i>
Έδρα:	Head Office:
Τατοίου 121, 144 52 Μεταμόρφωση	121, Tatoi Str., 144 52 Metamorfossi, Greece
Βιβλιοπωλείο:	Bookstore:
Εμμ. Μπενάκη 13-15, 106 78 Αθήνα	13-15, Emm. Benaki Str., 106 78 Athens, Greece
Τηλ.: 2102804800 • fax: 2102819550	Tel.: 2102804800 • fax: 2102819550

e-mail: info@psychogios.gr
www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

ΣΑΡΑΝΤΟΣ Ι. ΚΑΡΓΑΚΟΣ

ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΜΕΓΑΛΕΣ ΜΟΡΦΕΣ
ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ '21

Στον Βάσο, στην Όλγα, στον Νίκο, στη Χριστίνα και στη Νίνα

Ο Γέρος του Μοριά.

Δοῦλος εἶν' εὐκόλο νὰ γενῆ τις, ὅταν θέλῃ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, στο υπόμνημα διαμαρτυρίας
για την Πράξιν Υποταγῆς

Μόνο ἓνας Ἕλληνας νὰ μείνῃ, πάντα θὰ πολεμοῦμε
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ, επιστολή προς τον Ιμπραήμ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ Β΄ ΤΕΥΧΟΥΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Β΄ ΤΟΜΟΥ	19
ΜΕΡΟΣ Α΄	
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ	25
Η ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΡΥΤΕΣ ΤΗΣ	
Οι ιδρυτές της Εταιρείας	39
Η Φιλική Εταιρεία και η δράση της	50
Προς αναζήτηση αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας	52
Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ	
Ένας μονόχειρας πρίγκιπας	57
Η έναρξη της Επαναστάσεως (22 Φεβρουαρίου 1821)	64
Η μάχη του Δραγατσανίου (7 Ιουνίου 1821)	66
Μονή Σέκου-Σκουλένι	68
Η «κάθοδος» ενός... «Μυρίου»!	71
Τα αίτια της αποτυχίας και τα αποτελέσματα του κινήματος στις Ηγεμονίες	73
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣ (ΠΑΠΑΦΛΕΣΣΑΣ) (1787-1825)	
Από Γρηγόρης... Αρμόδιος!	77
Ο Παπαφλέσσας στην Πελοπόννησο	81
Η σύσκεψη στη Βοστίτσα	82
Η εξάπλωση του επαναστατικού πυρετού	84
Ο Παπαφλέσσας στην Αρκαδία	85
Ο ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΣ	
Το <i>curriculum vitae</i> ενός γνωστού... αγνώστου	97

Η δράση του Γερμανού ως Φιλικού	101
Ο Γερμανός και η Αγία Λαύρα	103
Ο Γερμανός και η επανάσταση στην Πάτρα	110
Η περαιτέρω δράση του Γερμανού	113
Η πολιτική του δράση	114

ΠΕΤΡΟΜΠΕΗΣ ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗΣ (1765 ή 1770-1848)

<i>Οι Μαυρομιχάλοι</i>	119
Το <i>curriculum vitae</i> του Πετρόμπεη	121
Ο Πετρόμπεης και η Επανάσταση – Απελευθέρωση Καλαμάτας	124
Ο Πετρόμπεης και η σύσκεψη των Καλτεζών	127
Η πολιτική δράση του Πετρόμπεη – Συνεργασία με Κολοκοτρώνη	131
Μάχες Βέργας, Διρού και Πολυαράβου	134
Ο Πετρόμπεης και η δολοφονία του Καποδίστρια	139

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ (1770-1843)

Οι Κολοκοτρωναίοι	147
Τα πρώτα χρόνια της ζωής και της δράσης του Θεοδωράκη Κολοκοτρώνη	151
Ο Κολοκοτρώνης στη Ζάκυνθο	157
Ο Κολοκοτρώνης Φιλικός	160
Ο Κολοκοτρώνης στην Πελοπόννησο	162
Ο Κολοκοτρώνης στην Αρκαδία	164
Το στρατηγικό σχέδιο του Κολοκοτρώνη	165
Μάχη Βαλτετσίου (12-13 Μαΐου) – Βέρβena και Δολιανά	167
Η μάχη της Γράνας (9-10 Αυγούστου 1821)	174
Η απελευθέρωση της Τριπολιτσάς (23 Σεπτεμβρίου 1821)	180
Κατάληψη Ακροκορίνθου – Επιχείρηση εναντίον των Πατρών ...	186

Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΛΗ

Το τουρκικό σχέδιο – Δράμαλης	191
Στρατιωτικές δυνάμεις – Πορεία προς Νότο	193
Η ώρα του Κολοκοτρώνη	196
Οι μεγάλες μάχες (Δερβενάκια – Άγιος Σώστης – Αγιονόρι)	198
Το τέλος του Δράμαλη – Μάχη Ακράτας	201
Ο Κολοκοτρώνης και η απελευθέρωση του Ναυπλίου (30 Νοεμβρίου 1822)	202

Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΚΑΙ Ο ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ	
Ο Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο	212
Η κατάσταση μετά τον Εμφύλιο και την επιδρομή του Ιμπραήμ	213
Η Πράξη Υποτέλειας	216
Ο Κολοκοτρώνης αρχιστράτηγος	218
α) Μαχες Τραμπάλας (6-8 Ιουνίου) και Τρικόρφων (24 Ιουνίου 1825)	218
β) Ο κίνδυνος του προσκυνήματος – Ο Νενέκος	222
γ) «Τσεκούρι και φωτιά»	223
Ο Κολοκοτρώνης μετά την Επανάσταση	225
ΝΙΚΗΤΑΡΑΣ (ΝΙΚΗΤΑΣ ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΠΟΥΛΟΣ)	
Ο Αχιλλέας της επανάστασεως (1781-1849)	228
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ (1793-1832)	
Ο άνθρωπος	235
Ο Υψηλάντης στην Πελοπόννησο	237
Η εξέγερση στα Βέρβена	239
Η περαιτέρω δράση του Δημητρίου Υψηλάντη	245
Ο Υψηλάντης και η μάχη των Μύλων (11 Ιουνίου 1825)	248
Ο Υψηλάντης και η «Πράξη Υποταγής»	250
Ο Δημήτριος Υψηλάντης και η τελευταία μάχη – Μάχη της Πετρας (12 Σεπτεμβρίου 1829)	252
ΜΕΡΟΣ Β΄	
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	259
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣ (1788-1821)	
Η Επανάσταση στη Στερεά	263
Ο Διάκος και η καταγωγή του	265
Η κλέφτικη δράση του	266
Η αρματολική και προεπαναστατική δράση	269
Αλαμάνα: οι νέες Θερμοπύλες	270
ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ (1790-1825)	
Καταγωγή – Τα πρώτα χρόνια του	280
Η επαναστατική δράση του	285

Η μάχη της Γραβιάς (8 Μαΐου 1821)	290
Ανδρούτσος και Άρειος Πάγος	294
Ο Ανδρούτσος στην Πελοπόννησο	296
Η σύλληψη και η θανάτωση του Ανδρούτσου	297
 ΜΕΛΕΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (-1826)	 301
 ΜΑΡΚΟΣ ΜΠΟΤΣΑΡΗΣ (1790-1823)	
Καταγωγή και προσωπικότητα	307
Μονή Σέλτσου: Το νέο Ζάλογγο	309
Ο Μάρκος Μπότσαρης... λεξικογράφος!	313
Η επάνοδος στο Σούλι	316
Ο Μάρκος Μπότσαρης και οι νέες εξελίξεις	317
Ο Μάρκος και η σχέση του με τον Μαυροκορδάτο	319
Η μάχη στο Πέτα (20 Ιουλίου 1822)	321
Α΄ πολιορκία Μεσολογγίου	326
Μάχη στο Κεφαλόβρυσο (8/9 Αυγούστου 1823) – Θάνατος του Μάρκου	 329
 ΚΙΤΣΟΣ ΤΖΑΒΕΛΑΣ (1801-1855)	
Τα πρώτα του χρόνια	337
Η μάχη της Καλιακούδας	341
Τζαβέλας και Καραϊσκάκης	343
Η μάχη της Αμπλιάνης (14 Ιουλίου 1824)	344
Ο Κίτσος Τζαβέλας στην Πελοπόννησο	345
Ο Κίτσος στο Μεσολόγγι – Μάχη της Κλείσοβας (25/3/1826) ...	345
Η Έξοδος και η μετέπειτα δράση του Κίτσου	351
Η δράση του Κίτσου μετά την Επανάσταση	352
Τα στερνά του Κίτσου	356
Ένας συγκινητικός επίλογος	357
 ΛΑΣΚΑΡΙΝΑ ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΝΑ (1771-1825)	
Τα πρώτα χρόνια της ζωής της	360
Η Μπουμπουλίνα κατά την Επανάσταση	365
Το θλιβερό τέλος της Μπουμπουλίνας	370
 ΜΑΝΤΩ ΜΑΥΡΟΓΕΝΟΥΣ (1796/7-1848;)	
Από την Τεργέστη στη Μύκονο	372

Η Μαντώ στον Αγώνα	378
Η εκστρατεία στο Πήλιο	381
Η Μαντώ επιστρέφει στη Μύκονο	383
Έκκληση προς τις κυρίες της Ευρώπης	384
Η Μαντώ στο Ναύπλιο	386
Τα τελευταία χρόνια της ηρωίδας της Μυκόνου	388
ΔΟΜΝΑ ΚΑΙ ΑΝΤΩΝΗΣ ΒΙΣΒΙΖΗΣ	391
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ (1772-1822)	402
Ο ΓΕΡΟ-ΚΑΡΑΤΑΣΟΣ (1770-1830)	
Η επαναστατική προεργασία	410
Ο Καρατάσος και η Νάουσα	411
Η δράση του Καρατάσου στην Νότιο Ελλάδα	415
Ο ΒΡΕΣΘΕΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ (1787-1843)	
Τα πρώτα χρόνια	420
Η πολιτική δράση του Θεοδώρητου – Σύσκεψη στη Μονή Καλτεζών	424
Ο Θεοδώρητος όμηρος στο Ναύπλιο	427
Ο Θεοδώρητος ουσιαστικά πρωθυπουργός	428
Ο Θεοδώρητος στη διάρκεια των Εμφυλίων	430
ΑΝΘΙΜΟΣ ΓΑΖΗΣ (1758-1828)	
Η προεπαναστατική του δράση	434
Η ώρα του <i>Ερμή του Λογίου</i>	437
Ο Άνθιμος Γαζής και ο Καποδίστριας	440
Ο Άνθιμος Γαζής Φιλικός	442
Ο Άνθιμος Γαζής και η Επανάσταση στη Θεσσαλία	445
Ο πολιτικός ρόλος του Γαζή	447
Η περαιτέρω επαναστατική δράση του Γαζή	448
Τα τελευταία χρόνια	450
ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ (1784-1860)	
Καταγωγή-αγωγή-εκκλησιαστική και πνευματική δράση	454
Η κάθοδος του Φαρμακίδη στην Ελλάδα	458
Ο Φαρμακίδης και η έκδοση της πρώτης εφημερίδας στην Ελλάδα	459

Η δράση του Φαρμακίδη στη διάρκεια του Αγώνα	460
Φαρμακίδης και Καποδίστριας	462
«Σημείον αντιλεγόμενον»	466
ΑΝΤΩΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (τέλη 18ου αι.-1822)	
Τα πριν από την Επανάσταση	473
Ο Οικονόμου βάζει την Ύδρα στον Αγώνα	477
Ο θάνατος του ήρωα	480
ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ (1772-1850)	
Τα προ της Επανάστασης	484
Τα κατά την Επανάσταση	487
ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ (1797-1864)	
Εισαγωγή	494
Η ζωή και η δράση του πριν από και κατά τα πρώτα έτη της Επανάστασης	497
Το <i>requiem</i> του Γκούρα	503
Ο Μακρυγιάννης, το τέλος της Επανάστασης και η μετέπειτα δράση του	505
ΘΑΝΑΣΗΣ ΡΑΖΗΚΟΤΣΙΚΑΣ (1798-1826)	508
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	
ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΜΕΓΑΛΟΙ: ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ- ΜΙΑΟΥΛΗΣ-ΚΑΝΑΡΗΣ	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	513
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ (1780-1827)	
Ο άνθρωπος	515
Το πορτρέτο του Καραϊσκάκη από τον Περραιβό	519
Ο Καραϊσκάκης μέχρι την Επανάσταση	520
Ο Καραϊσκάκης κατά την Επανάσταση	524
Η δίκη του Καραϊσκάκη	526
Ο Καραϊσκάκης στον Εμφύλιο	531
Από Διάβολος άγγελος	533
Το στρατιωτικό σχέδιο του Καραϊσκάκη	535
Η μάχη της Αράχοβας (19-24 Νοεμβρίου 1826)	539

Θάνατος Καραϊσκάκη – Καταστροφή Φαλήρου (24 Απριλίου 1827)	540
ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΙΑΟΥΛΗΣ (1769-1835)	
«Βοηθό και σκέπη μας, Άη Μιαούλη»	545
Τα πρώτα του χρόνια	548
Ο Μιαούλης κατά την Επανάσταση	550
Ο Μιαούλης σε νέες περιπέτειες	553
1824: Η μεγάλη χρονιά του Ανδρέα Μιαούλη	554
Η δράση του Μιαούλη κατά τα έτη 1825 και 1826	559
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΝΑΡΗΣ (1793-1877)	
«Το σόι μου αρχίζει από εμένα!»	566
Η πρώτη ναυτική δράση	570
Η μεγάλη ώρα του Κωνσταντίνου Κανάρη	573
Η καταστροφή των Ψαρών (20 Ιουνίου 1824)	579
Ο Κανάρης μετά την καταστροφή	584
Η επιχείρηση κατά της Αλεξανδρείας	586
Η μετέπειτα δράση του Κανάρη	589
ΣΑΡΑΝΤΟΣ Ι. ΚΑΡΓΑΚΟΣ. Βιογραφικό Σημείωμα	591
ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	594
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ.....	597

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Β΄ ΤΟΜΟΥ

Και το βιβλίο αυτό είναι καρπός ευγνωμοσύνης προς τους πολυπληθείς ακροατές/μαθητές μου του «Λαϊκού Πανεπιστημίου», που κατακλύζουν κάθε Τρίτη την αίθουσα τελετών της γεραράς «Εταιρείας Φίλων του Λαού», για να ακούσουν πέμπτη χρονιά φέτος τα μαθήματά μου, παρά το νυκτερινό της ώρας (7-9 μ.μ.). Στα μαθήματα αυτά προσέρχονται παιδιά όλων των ηλικιών, από 20 έως 85 ετών. Άλλα κρατούν σημειώσεις, άλλα κρατούν μαγνητόφωνα. Αυτά μού έδωσαν το έναυσμα, το ερέθισμα και την ώθηση να δώσω στις παραδόσεις μου μορφή βιβλίου. Την πρώτη χρονιά edίδαξα έναν κύκλο μαθημάτων υπό τον τίτλο *Το βυζαντινό ναυτικό*, που πήρε μορφή καλαίσθητου βιβλίου από τις εκδόσεις Ιω. Σιδέρη (2007), τη δεύτερη χρονιά edίδαξα τους πολιτικούς θεσμούς και τα πολιτικά σώματα της σπαρτιατικής πολιτείας, την τρίτη την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, που το 2008/09 σε πολύ διευρυμένη μορφή και με σπάνια βιβλιογραφία εκδόθηκε από τις Εκδόσεις ΠΕΡΙ ΤΕΧΝΩΝ – ΚΑΡΤΕΡΗΣ,¹ την τέταρτη χρονιά παρέδωσα «Το λυκόφως της Σπάρτης», που μαζί με τις προηγούμενες παραδόσεις μου αποτέλεσαν την πρωταρχική μαγιά για να συγγραφεί και να εκδοθεί το δίτομο έργο μου *Ιστορία της Αρχαίας Σπάρτης* (Gutenberg, 2006). Πέρσι είχα την ευκαιρία να διδάξω τρεις κύκλους μαθημάτων: α) Οι Τούρκοι και το

1. Το βιβλίο έχει προσωρινό τίτλο *Αλέξανδρος ο Μέγας: ο άνθρωπος-φαινόμενο*.

Βυζάντιο, β) Το τουρκικό *imperium* και γ) Τουρκοκρατία, που πήραν μορφή βιβλίου και εκδόθηκαν σε καλαίσθητη μορφή από τις εκδόσεις Λεωνίδα Γεωργιάδη.

Τα φεινά μαθήματα θα είναι αφιερωμένα στην Ελληνική Επανάσταση. Αλλά το βιβλίο αυτό δεν εξετάζει καταλεπτώς το μεγάλο εκείνο γεγονός. Περιορίζεται αυστηρώς σε όσα προτίθεται να παραδώσω και αυτά είναι ό,τι λέγει ο τίτλος: *Μεγάλες μορφές και μεγάλες στιγμές του '21*. Όχι όλος ο Αγώνας στην πολυμορφία και την πολύπτυχη διάστασή του. Οι βασικοί λόγοι είναι δύο: Εκ των πραγμάτων είναι αδύνατον να συμπεριληφθεί όλος ο Αγώνας σε σειρά δίωρων –ανά δεκαπενθήμερο– μαθημάτων ενός εξαμήνου και, δεύτερον –το και βασικότερον–, επί μία δεκαετία μοχθώ να ολοκληρώσω –πέρα από άλλες εκδοτικές μου δραστηριότητες– μία τρίτομη ή τετράτομη *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, που θα εξετάζει εξονυχιστικά, με πνεύμα κριτικό και –στο μέτρο του ανθρώπινα δυνατού– αντικειμενικά κάθε γεγονός, είτε αυτό είναι στρατιωτικό, είτε πολιτικό, είτε διπλωματικό. Και για τον λόγο αυτό υπάρχει ένας διαχωρισμός: Στους δύο πρώτους τόμους εξετάζονται τα στρατιωτικά γεγονότα και στον τρίτο τα πολιτικά, διπλωματικά, οικονομικά γεγονότα, καθώς και ό,τι μπορεί να έχει σχέση με την οργάνωση της παιδείας στη διάρκεια της πολυχρονίου πολεμικής δοκιμασίας. Το βιβλίο αυτό, λόγω όγκου και τεράστιου κόστους, μόνο αν βρεθεί χορηγός θα καταστεί εφικτό να εκδοθεί. Ευελπιστούμε ότι κάποιος θα συνδράμει. Όχι πάντως η ελληνική πολιτεία. Αυτή με τίμησε και με τιμά με το υπέρτατο βραβείο: το κώνειον! (Τελικά, το έργο αυτό εκδόθηκε σε τρεις τόμους από τις Εκδόσεις ΠΕΡΙ ΤΕΧΝΩΝ – ΚΑΡΤΕΡΗΣ μετά τον θάνατο του συγγραφέα, το 2019. Σε Β΄ έκδοση θα εκδοθεί από τις Εκδόσεις GUTENBERG το 2021.)

Φέτος είχα την ευτυχία να δω τρία νέα μου «παιδιά» να βλέπουν το φως της κυκλοφορίας. Εννοώ τα βιβλία *Σατιρικά του Καρυωτά-*

κη (εκδόσεις Αρμός), *Ελληνική παιδεία: ένας νεκρός με... μέλλον* (Αρμός: περιέχει δημοσιευμένα άρθρα μου περί παιδείας στο περιοδικό *Ευθύνη*) και, τέλος, το ιστορικό και ταξιδιωτικό χρονικό *Οι Πέρσες κι εμείς* (εκδ. Ιω. Σιδέρη), με πλούσιο φωτογραφικό υλικό, που το κάνει χάρμα οφθαλμών. Τα γράφω αυτά όχι για διαφήμιση των βιβλίων μου, ούτε και για να αυτοδιαφημιστώ. Ποτέ δε μ' ένοιαζε η προβολή, η διεκδίκηση θέσεων και τιμητικών διακρίσεων. Την αξία μου δεν τη μετρώ με τη θέση που κρατώ, αλλά με τις θέσεις που υπηρετώ. Να είμαι κάτι, χωρίς να είμαι τίποτα που να αντιπροσωπεύει αξίωμα. Ωστόσο, πρέπει να απαντήσω σε κάποιους που καλοπροαίρετα, ελπίζω, μου καταλογίζουν πολυγραφία. Ότι εκδίδω κάθε χρόνο πολλά βιβλία. Αυτό βέβαια ισχύει περισσότερο για την τελευταία δεκαετία. Η εξήγηση είναι απλή: Όλη μου η ζωή υπήρξε μια διαρκής μελέτη και διδασκαλία. Δεν έχω κοσμική ζωή: Δεν παρακολουθώ τηλεοπσία – παρά όταν έχει κάποιο έργο της προκοπής. Δεν είμαι αντικοινωνικός, απλώς συναναστρέφομαι ανθρώπους με τους οποίους έχω κάτι κοινό: την πνευματική ανησυχία. Η ενασχόληση επί πολλά έτη με την πολιτική αρθρογραφία όξυνε την κριτική μου ικανότητα. Όσα χρήματα κέρδισα με τον ιδρώτα μου, τα επένδυσα σε βιβλία, και έτσι έχω την πολυτέλεια επί δώδεκα ώρες την ημέρα να συγγράφω, να μελετώ και παράλληλα να ακούω εκλεκτή μουσική. Ακόμα και τα ταξίδια μου –συνήθως πολυήμερα– ανά τον πλανήτη είναι κι αυτά μέσον σπουδής. Πάντα, έπειτα από κάθε ταξίδι, επιστρέφω πλουσιότερος πνευματικά, σαν να έχω βγάλει ένα πανεπιστημιακό έτος. Επιπλέον, παραμένω αιώνιος μαθητής. «Ρουφώ» ό,τι γνωστικό στοιχείο μού προσφέρει κάθε μαθητής μου. Γι' αυτό μέχρι σήμερα θεωρώ τους μαθητές μου ως τους καλύτερους δασκάλους μου· και γι' αυτό τούς ευγνωμονώ και για τούτο το ταπεινό συγγραφικό πόνημα.

Αναφέραμε πιο πριν ότι οι απορίες των μαθητών είναι ο μεγαλύτερος πλούτος των καθηγητών. Στο περσινό τελευταίο μάθημα

μία ερίτιμος κυρία μού διατύπωσε την απορία: Ποια η σχέση της Ελληνικής με τη Γαλλική Επανάσταση; Αληθεύει πως η Ελληνική είναι πνευματικό «τέκνο» της δεύτερης; Της απάντησα προχειρώς ότι ένα μεγάλο γεγονός δε γεννιέται από μια μάνα –όσο σπουδαία κι αν είναι– ούτε κι από έναν πατέρα. Τη μητρότητα και την πατρότητα διεκδικούν πολλοί παράγοντες: πολιτικοί, οικονομικοί, πνευματικοί, ηθικοί. Λόγω όμως του μεγάλου ενδιαφέροντος που παρουσιάζει το θέμα αυτό, επιφυλάχτηκα να απαντήσω με μεγαλύτερη άνεση την επόμενη χρονιά. Έτσι, το βιβλίο αυτό ξεκινά εισαγωγικώς με τη σχέση των δύο Επαναστάσεων. Καθεμιά έχει τη δική της σημαντικότητα. Θεωρώ ότι αποτελεί ιστορικό σολοικισμό το φαινόμενο που παρατηρείται στους κύκλους κάποιων «νεοϊστορικών» – έστω και βαθύτατης ηλικίας: να εμφανίζεται η Ελληνική Επανάσταση σαν «παραπούλι» της Γαλλικής. Και ακόμα, ότι αποκτήσαμε συνείδηση –και μάλιστα, ψευδή συνείδηση Έλληνας– μετά τον Διαφωτισμό. Ηρέμως και απαθώς απαντούμε πως το ψέμα, για να έχει εγγυήσεις κάποιας επιτυχίας, πρέπει να διακοσμείται με κάποια στοιχεία αλήθειας.

Λαύριο, 12 Αυγούστου 2008

*Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης και
ο Νικηταράς σε αναμνηστικό μετάλλιο.*

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Δε θα ήταν δυνατόν δύο γεγονότα τόσο σημαντικά από πολιτική και στρατιωτική άποψη, όσο είναι η Γαλλική Επανάσταση και η προέκτασή της, η ναπολεόντεια εποποιία, που ομολογούμενως άλλαξαν το πολιτικό και κοινωνικό *status* της Ευρώπης και του κόσμου μερικώς, και που άφησαν ανεξίτηλα ίχνη επί της πνευματικής φυσιογνωμίας των λαών όλης σχεδόν της υφηλίου, να αφήναν έξω από την ακτίνα της επιρροής τους τον ελληνικό κόσμο της Διασποράς αλλά και τον υπόδουλο ραγιά των τουρκοκρατούμενων ελληνικών περιοχών. Άλλωστε, ο Γέρος του Μοριά επί του σημείου αυτού είναι κατηγορηματικά σαφής: «Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις καὶ ὁ Ναπολέον ἔκαμε, κατὰ τὴν γνώμην μου, νὰ ἀνοίξει τὰ μάτια τοῦ κόσμου».² Στη συνέχεια, ο Κολοκοτρώνης προσθέτει μια βαρυσήμαντη φράση, με την οποία προσδιορίζει σαφέστερα τη σκέψη του: «Πρωτύτερα τὰ ἔθνη δὲν ἐγνωρίζοντο, τοὺς βασιλεῖς τοὺς ἐνόμιζον ὡς θεοὺς τῆς γῆς, καὶ ὅ,τι καὶ ἂν ἔκαμαν, τὸ ἔλεγον καλὰ καμωμένο» (στην ίδια σελίδα). Με τη φράση «τά ἔθνη δὲν ἐγνωρίζοντο» ο Κολοκοτρώνης υπονοεῖ ὅτι τα ἔθνη ὡς αὐθύπαρκτες οντότητες δὲν εἶχαν καμία πολιτικὴ ὑπόσταση, καμιά αναγνώριση· τα κράτη μέχρι τότε ἦσαν δυναστικά, με ελάχιστες εξαιρέσεις (Αγγλία, ΗΠΑ). Ἀκόμα κι αν δὲν εἶχε –ὅπως υποθέτω– οὐδέποτε λεχθεῖ το «l'état c' est moi», που αποδίδεται

2. Θ. Κολοκοτρώνης, «Απομνημονεύματα» στα *Ἄπαντα Τερτσέτη*, Παρθενών, 1958, σ. 97 (επιμέλεια Γ. Βαλέτα).

στον Λουδοβίκο ΙΔ΄, ωστόσο τα κράτη ήσαν οι βασιλείς, ενώ τα έθνη είχαν ακόμα μια χλομή ιστορική παρουσία. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει πως δεν υπήρχαν. Από της Γαλλικής Επανάστασης και εντεύθεν το έθνος γίνεται πρωταγωνιστικό στοιχείο της Ιστορίας, τουλάχιστον μέχρι την έβδομη δεκαετία του 20ού αιώνα, οπότε καταρρέει πλήρως το παλαιό σύστημα της αποικιοκρατίας.

Αυτό, λοιπόν, που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι η επιρροή της Γαλλικής Επανάστασης επί του ελληνικού κόσμου αφορά πρωτίστως την αφύπνιση του εθνικού συναισθήματος που σχηματοποιήθηκε σε αίτημα εθνικής αποκαταστάσεως υπό τη μορφή κράτους εθνικού και όχι δυναστικού σχήματος. Είναι όμως υπερβολή, που φθάνει τα όρια της εντροπής, το να ισχυρίζονται πολλοί ότι οι Έλληνες τότε, δηλαδή μετά το 1789, διδάχτηκαν για πρώτη φορά τις λέξεις *επανάσταση* και *ελευθερία*. Ήταν οδυνηρό για μας, αμούστακα τότε παιδιά, που μόλις είχαμε βγει από τις φλόγες του Μεγάλου Πολέμου, να διαβάζουμε στον *Μπάιρον* του Γάλλου ακαδημαϊκού Αντρέ Μωρουά (André Maurois) τα ακόλουθα αφοριστικά για την Ελληνική Επανάσταση, της οποίας –καλώς η κακώς– συνέχεια εθεωρείτο η πρόσφατη δική μας Αντίσταση (1940-1944):

... Γιατί τότε οι Έλληνες δεν είχαν λευτερωθεί από τον 18ο^ο αιώνα; Επειδή, απ' όλες τις ανθρώπινες δυνάμεις, οι πνευματικές είναι οι μόνες τελεσφόρες. Για να επαναστατήσει ένας λαός, πρέπει να πιστεύει στην επανάσταση. Και μόνο από τη Γαλλική Επανάσταση οι Έλληνες, όπως οι Ιταλοί, όπως οι Πολωνοί, έμαθαν τις λέξεις λευτεριά, δικαίωμα των λαών...⁴

Ασφαλώς, η φράση είναι μειωτική και για τους Ιταλούς και για τους Πολωνούς, που είχαν στο ενεργητικό τους πολλά κινήματα, για να απαλλαγούν από την ξενική εξάρτηση. Περισσότερο όμως

3. Στη μετάφραση από τυπογραφικό λάθος σημειώνεται 10ος αιώνας.

4. André Maurois, *Μπάιρον*, ελλ. μτφρ. Τάκη Μπαρλά, Μέλισσα, χ.χ., σ. 445.

μειωτική είναι για τους Έλληνες που αμέσως μετά την Άλωση έχουν να επιδείξουν μια σειρά κινήματων⁵ που, έστω κι αν δεν είχαν έναν εθνικό προσανατολισμό, είχαν ωστόσο έναν ελευθερωτικό χαρακτήρα, ήσαν κινήματα –έστω, σπασμωδικά– που σκοπούσαν στην απαλλαγή από την οθωμανική σκλαβιά. Το όραμα της ανεξαρτησίας ποτέ δεν έσβησε –παρά τις πολλές αποχρώσεις του– από τις ψυχές των Ελλήνων. Θα μπορούσε κανείς, βλέποντας το ζήτημα όχι μόνο εντελώς ιδεαλιστικά, να δεχτεί ότι όντως οι πνευματικές δυνάμεις είναι αυτές που οδηγούν ένα λαό στον δρόμο προς την ελευθερία. Οι δυνάμεις αυτές υπήρχαν μέσα στον κόσμο που οργάνωσε και κατηύθυνε την Επανάσταση του 1821 πολύ προτού ξεσπάσει η Γαλλική. Υπήρχαν ως εσωτερικές διαθέσεις που όντως ευνοήθηκαν από το γενικά ευεργετικό κλίμα που διαμόρφωσε για τους σκλαβωμένους λαούς η Γαλλική Επανάσταση και η επί μία δεκαπενταετία νικηφόρα πορεία του Βοναπάρτη στην Ευρώπη. Ειδικότερα τους Έλληνες επηρέασε η άφιξη του Γάλλου στρατηγού Γεντιγύ στα Επτάνησα και η εκστρατεία του Βοναπάρτη στην Αίγυπτο. Τη γαλλική ιδεολογική και επαναστατική επίδραση μπορούμε να ανιχνεύσουμε στα ακόλουθα:

- α) Οι ιδέες του Γαλλικού Διαφωτισμού, όσο κι αν είχαν περιορισμένη διάδοση και απήχηση στους κόλπους του Ελληνισμού, είχαν πάντως ενσταλάξει –παρά τις έντονες επιφυλάξεις των θρησκευόμενων και προσαρμοσμένων στις συνθήκες δουλείας Ελλήνων– κάποιες πνευματικές σταγόνες περί δικαιωμάτων του ανθρώπου. Εξάλλου, δεν ήταν άγνωστο στους Έλληνες του εξωτερικού αλλά και σε ισχυρούς ελληνικούς πυρήνες της Σμύρνης, της Πόλης κ.α. το παράδειγμα της ανεξαρτησίας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Αμερικανοί «μισιονάριοι» δρούσαν σε ελληνοκατοικούμενες περιοχές προτού ξεσπάσει η Γαλλική Επανάσταση.

5. Βλ. για τα κινήματα αυτά το βιβλίο μας *Μαθήματα νεότερης ιστορίας*, τ. Α', σσ. 314-336.

- β) Μετά τις πρώτες επιτυχίες του γαλλικού επαναστατικού στρατού και καθώς μάλιστα ανέτελλε το άστρο του Βοναπάρτη, γεννήθηκε στις ψυχές πολλών Ελλήνων, του εξωτερικού αρχικά, η ιδέα της απελευθέρωσης με τη βοήθεια των Γάλλων. Ιδιαίτερα ο Αδαμάντιος Κοραής προώθησε με τα ποιήματα και τις ποικίλες συγγραφές του την ιδέα αυτή. Αλλ' ο Ναπολέων με τη διαρκώς εντεινόμενη επεκτατική πολιτική του τους διέψευσε. «Προτίμησε», όπως έγραψε αργότερα ο Κοραής, «αντί να γίνει ελευθερωτής λαών, να γίνει δεσποτών δεσπότης».
- γ) Άλλοι επιφανείς Έλληνες, λόγιοι, πολιτικοί και στρατιωτικοί, όπως ο Ρήγας Βελεστινλής, ο μπέης της Μάνης Τζανέτος Γρηγοράκης⁶ και ο θρυλικός κλέφτης του Μοριά Ζαχαριάς Μπαρμπιτσιώτης, επιδίωξαν να έχουν επαφή μαζί του, για να ζητήσουν τη συνδρομή του και να πετύχουν αυτό που καθένας σχεδίαζε και που δεν ήταν άλλο από ένα κίνημα απελευθέρωσης ευρείας (Ρήγας) ή περιορισμένης κλίμακας (Κολοκοτρώνης-Κιαμήςμπεης).
- δ) Ο γαλλικός επαναστατικός στρατός, που αποβιβάστηκε στα Επτάνησα, διέσπειρε την επαναστατική ιδεολογία (ελευθερία-ισότητα-αδελφότητα) και στον ελλαδικό χώρο. Από τις νέες αυτές ιδέες τροφοδοτείται η ποίηση των πρώτων Επτανήσιων ποιητών (Μαρτελάου κ.ά.). «Πρώτα στα Επτάνησα και σε λίγο σε ολόκληρο τον χώρο των βαλκανικών κτήσεων του ηγεμόνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Γάλλοι διέδωσαν τις αρχές και τις θεωρίες, που συγκλόνιζαν ήδη τη Δύση. Πράκτορες των Γάλλων προσπαθούσαν να εντοπίσουν όλες εκείνες τις περιοχές και τα εθνικοκοινωνικά στοι-

6. Συγκεκριμένα, οι μανιατικής καταγωγής Δήμος και Νικολός Στεφανόπουλοι από το Καργκέζε («αποικία» των Μανιατών στην Κορσική), σταλμένοι από τον Βοναπάρτη, ήλθαν σε επαφή με τον μπέη της Μάνης Τζανέτο Γρηγοράκη κι έτσι μπόρεσαν να μας δώσουν το γλαφυρό αλλ' όχι αξιόπιστο ταξιδιωτικό χρονικό τους, που δίνει μια ωραιοποιημένη –αλλά κατά το πλείστον φανταστική– εικόνα της Μάνης.

χεία, που μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως επαναστατικοί πυρήνες» (Ι.Σ. Κολιόπουλος, *Νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία (1789-1945)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 44).

- ε) Πάρα πολλοί Έλληνες, ως αξιωματικοί ή στρατιώτες, πολέμησαν στο πλευρό των Γάλλων αλλά και εναντίον των Γάλλων στο πλευρό των Άγγλων (για παράδειγμα, ο Κολοκοτρώνης), απέκτησαν αξιόλογη πολεμική πείρα και διδάχτηκαν ευρωπαϊκές μεθόδους πολεμικής τακτικής.
- στ) Τέλος, από τους Ναπολεόντειους πολέμους γενικά και από τους εμπορικούς αποκλεισμούς ειδικά ωφελήθηκε αφάνταστα η ελληνική ναυτιλία που έγινε μοχλός αναπτύξεως όχι μόνο οικονομικοκοινωνικής, αλλά και πνευματικής.

Οι επισημάνσεις-διαπιστώσεις αυτές δεν ακυρώνουν την προαναφερθείσα παρατήρηση ότι η οποιαδήποτε γαλλική επιρροή είναι εξωτερική. Ήταν ένα ζώπυρο, όπως και άλλα πιο πριν, που μετέδωσε πυρ στην εύφλεκτη ψυχή των Ελλήνων. Ασφαλώς, υπάρχει ενοφθαλμισμός επαναστατικών ιδεών στον εύχυμο ελληνικό κλώνο. Ο «γαλλικισμός» αυτός είναι ασφαλώς σημαντικός, αλλ' όχι αποκλειστικός συντελεστικός λόγος για την Εθνεγερσία. Εντάσσεται κι αυτός στο γενικότερο μάγμα ιδεών που ζωπύρωσαν το κίνημα του '21. Και τούτο ήταν εύλογο, αφού οι γαλλικές επαναστατικές ιδέες έρχονταν ντυμένες με κλασική ελληνική περιβολή, ενώ τα αισθητικά πρότυπα των Γάλλων διαφωτιστών και επαναστατών ήσαν κι αυτά εμπνευσμένα από τα κλασικά ελληνικά πρότυπα. Οι Γάλλοι –και όχι μόνο αυτοί– εμπνέονταν από τους αρχαίους, ενώ οι νεότεροι Έλληνες εμπνέονταν από τους κλασικοντυμένους ιδεολογικά Γάλλους. Γενικά, η επαφή των Ελλήνων με το εξωτερικό –και όχι μόνο με τη Γαλλία– τους έκανε δεκτικούς σε νέες ιδέες αλλά περισσότερο σε νέες ελπίδες. Και αυτό όχι μόνο στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αι., που ήταν μια ιστορική φάση άκρως επαναστατική, αλλά και σε παλαιότερες εποχές. Σε ένα στιχούργημα του 1619, που αποδίδεται στον μητροπολίτη Μυρέων Ματθαίο, διαβάζουμε:

... Ἐλπίζομεν καὶ εἰς τὰ ζανθὰ γένη νὰ μᾶς γλυτώσουν,
 νὰ ἴθοῦν ἀπὸ τὸν Μόσχοβο νὰ μᾶς ἐλευθερώσουν.
 Ἐλπίζομεν εἰς τοὺς χρησμούς, στὶς ψευδοπροφητείας
 καὶ τὸν καιρὸν μας χάνομεν σταῖς ματαιολογίαις.
 Εἰς τὸν Βορρᾶν τὸν ἄνεμον ἔχομεν τὴν ἐλπίδα
 νὰ πάρουν ἀπὸ πάνω μας τοῦ Τούρκου τὴν παγίδα...

Αλλά, για να ελπίζει κανείς σε κάτι, πρέπει να το θέλει και φυσικά να το ξέρει. Συνεπώς, η όποια επιρροή από το εξωτερικό ήταν απαραίτητη μια παρακίνηση για εξέγερση, για διεκδίκηση όχι απλώς κάποιων δικαιωμάτων που θα βελτίωναν τη ζωή του ραγιά, αλλ' ενός πρωταρχικού δικαιώματος, του δικαιώματος της ελευθερίας. Το 1821 δεν ήταν «κεραυνός εν αιθρία». Είναι ένας ιστορικός σταθμός που αποτελεί την ευτυχή απόληξη μιας μακροχρόνιας ωριμάσεως, μέσα από μια οδυνηρή διαδικασία πολλών επαναστάσεων. Όσο κι αν είναι ιστορικά επαληθεύσιμος ο λόγος του Παλαμά «σβησμένες όλες οι φωτιές οι πλάστρες μες στη χώρα», ωστόσο τα ζώπυρα υπήρχαν και αυτά δημιούργησαν πολλές –έστω, μικρές– εστίες αντιστάσεως. Ο Κολοκοτρώνης, αποκρούοντας την πρόταση συμβιβασμού με τους Τούρκους, που του μεταβίβασε ο Άγγλος πλοίαρχος Χάμιλτον (εκπροσωπούσε τη χώρα του στις επαναστατημένες περιοχές), του αποκρίθηκε:

... «Αὐτὸ δὲ γίνεται ποτέ, ἐλευθερία ἢ θάνατος. Ἐμεῖς, καπετὰν Ἄμιλτον, ποτὲ συμβιβασμὸ δὲν ἐκάμαμε μὲ τοὺς Τούρκους. Ἄλλους ἔκαψε, ἄλλους ἐσκλάβωσε μὲ τὸ σπαθὶ καὶ ἄλλοι, καθὼς ἡμεῖς, ἐζῴσαμε ἐλεύθεροι ἀπὸ γενεὰ εἰς γενεά. Ὁ βασιλεὺς μας [Σημ. Σ.Ι.Κ.: εννοεῖ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο] ἐσκοτώθη, καμία συνθήκη δὲν ἔκαμε, ἡ φρουρά του εἶχε παντοτεινὸ πόλεμο μὲ τοὺς Τούρκους καὶ δύο φρούριά του ἦταν πάντοτε ἀνυπότακτα».

Μὲ εἶπε:

«Ποία εἶναι ἡ βασιλικὴ φρουρά του, ποία εἶναι τὰ φρούρια;»

«Ἡ φρουρά τοῦ βασιλέως μας εἶναι οἱ λεγόμενοι κλέφται, τὰ φρούρια ἡ Μάνη καὶ τὸ Σούλι καὶ τὰ βουνά» (Θ. Κολοκοτρώνης: «Απομνημονεύματα», ό.π., σ. 179).

Όσο κι αν τα *post factum* λεγόμενα του Κολοκοτρώνη έχουν ένα μεγαληγορικό χαρακτήρα και διαπνέονται από μια διάθεση εξωραϊσμού, πάντως απηγούν μια διάθεση ψυχής που υπήρχε: έναν πόθο ελευθερίας που ήλθε αμέσως μετά την εγκαθίδρυση καθεστώτος δουλείας και που εκφράστηκε με τον θρύλο του «Μαρμαρωμένου Βασιλιά» και τον θρήνο πολλών δημοτικών τραγουδιών. Όλα τα προ του '21 κινήματα –έστω κι αν έγιναν με έξωθεν υποκίνηση– δεν ήσαν απλά ξεσπάσματα αντιδράσεως σε μια κατάσταση αφόρητης υποταγής, που όντως υπήρχε, αλλ' απέβλεπαν σχεδόν όλα σ' έναν απώτερο σκοπό, που εκφραζόταν ως αίτημα ελευθερίας. Έχουμε ήδη αναφερθεί σ' αυτά. Εδώ ακροθιγώς θα περιοριστούμε σε λίγα αλλ' ενδεικτικά. Το κίνημα που προκάλεσε στην Ήπειρο το 1611 ο επίσκοπος Διονύσιος Τρίκκης, ο μετέπειτα αποκληθείς γλευστικά «Σκυλόσοφος», δεν ήταν ένα απλό κίνημα κοινωνικής διαμαρτυρίας, αλλ' είχε –τουλάχιστον για τον εμπνευστή του– σαφή απελευθερωτικό και παλινρθωτικό χαρακτήρα. Σ' ένα επικριτικό για τον Διονύσιο κείμενο που γράφηκε από ένα Μοραΐτη ιερομόναχο διαβάζουμε ότι ο ρασοφόρος επαναστάτης «διὰ τῆς ἀστρολογίας ἐγνώρισεν ὅτι μέλλει νὰ γίνη ἐλευθερωτὴς ὄχι μόνον τῶν Ἰωαννίνων, ἀλλὰ καὶ τῶν λοιπῶν πόλεων, μάλιστα καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν νὰ εἰσέλθῃ καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς νὰ σηκωθῆ». ⁷Ένα χρόνο μετά την καταστολή του ηπειρωτικού κινήματος και τον μαρτυρικό θάνατο του εμπνευστή του, το 1612, οι Μανιάτες, απευθύνοντες επιστολή προς τον Δούκα του Νεβέρ (Nevers), απόγονο των Παλαιολόγων του Μομφερράτου, που σχεδίαζε εκστρατεία για την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως, την οποία θεωρούσε προγονική του κληρονομιά, τον ονομάζουν αφελώς «Κωνσταντίνον πολυχρονεμένον».

Αλλ' οι πνευματικές δυνάμεις που τροφοδοτούν και συντηρούν

7. Δ. Σάρρος, «Μαξίμου Ιερομόναχου του Πελοποννησίου, Λόγος στηλιτευτικός κατά Διονυσίου του επικληθέντος Σκυλλοσόφου και των συναποστατησάντων αυτώ εις Ιωάννινα εν έτει 1611», *Ηπειρωτικά χρονικά*, τομ. Γ', 1928, σ. 181.

το όραμα της ελευθερίας γεννώνται και πολλαπλασιάζονται μέσω των πνευματικών δημιουργών που δεν έλειψαν από τον σκλαβωμένο Ελληνισμό. Οι πρώτοι λόγιοι που έφυγαν για τη Δύση, ο Βησσαρίων, ο Μάρκος Μουσούρος, οι δύο Λασκάρεις και οι δύο Αργυρόπουλοι, πέρα από τη νοσταλγία για τη μακρινή τους πατρίδα, αγωνίζονται, με τα πενιχρά τους μέσα, για την απελευθέρωσή της. Συγκεκριμένα, σε πολλά ποιητικά συνθέματά τους, γραμμένα σε λόγια ελληνική και λατινική, και στις εκκλήσεις που κάνουν προς τους τότε ισχυρούς της Ευρώπης, βλέπουμε να έρχεται και να επανέρχεται η απελευθέρωση και ως έννοια και ως λέξη. Συγκινητική είναι, άλλωστε, η ευχή την οποία διατυπώνει το 1681 ο σπουδαίος λόγιος Φραγκίσκος Σκούφος: «Με το σχήμα της δεήσεως θέλω παρακαλέσει τον ελευθερωτήν του κόσμου Χριστόν να ελευθερώση μιαν φοράν το ελληνικόν γένος από την δουλείαν των Αγαρηνών...» Η ελευθερία εκφραζόταν στους τρεις πρώτους αιώνες της δουλείας με την ιδέα, που αργότερα ονομάστηκε *Μεγάλη Ιδέα*, της απελευθερώσεως και ανασυστάσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ο Καισάριος Δαπόντες προ του 1766 οραματιζόταν τον δικέφαλο αετό, που είχε γίνει ένα οιονεί εθνικό έμβλημα των υπόδουλων χριστιανών, να ίπταται ξανά στον ουρανό:

... *Ἐν ἀετὸν δικέφαλον στὸν οὐρανὸ ἀπάνω*
ἔλαμπεν ὡς ὁ ἥλιος, νὰ μὴν εἰπῶ παραπάνω...

Εύλογα θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς πως όλα αυτά είναι ευσεβείς πόθοι ή ευγενείς ενοράσεις, όπως παλιά είχε γράψει ο καθηγητής Δ. Ζακυθηνός: ενοράσεις κάποιων λογίων που ζούσαν από το άρωμα των βιβλίων. Υπήρχε όμως και ο απλός λαός, ο αγρότης, ο κτηνοτρόφος, ο ναυτικός, που οι ποιητικές παραδόσεις του –έστω κι αν ήσαν πεζές υπό μορφή θρύλων, μύθων και παραμυθιών– συνθέτουν ένα πολυμερές λαϊκό έπος, όπου εκφράζεται ο βαθύς καημός για την απώλεια της ελευθερίας. Προτού φθάσουμε στον *Εθνικό Ύμνο* του Σολωμού, ο λαός είχε συνθέσει μόνος του έναν τεράστιο Εθνικό Θρήνο. Οι «Ρίμες θρηνητικές»

και τα «Ανακαλήματα» (= συνεχείς οδυρμοί) για την άλωση πόλεων ιστορικών, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Αδριανούπολη, η Αθήνα, δείχνουν πως ο λαός αισθάνθηκε βαθύτατα την απώλεια της ελευθερίας και ότι τον πλήγωσαν συναισθηματικά η υποταγή και η υπαγωγή σε μια αλλόγλωσση και αλλόθρησκη εξουσία. Ο θρήνος για την πτώση της Αδριανουπόλεως το 1361, που αποτελεί το πρώτο «ιστορικό» δημοτικό τραγούδι του ελληνικού λαού, πέρα από την ποιητική και μουσική του αρτιότητα, εκφράζει με την τετραπλή επανάληψη του ρηματικού τύπου «κλαίγουν» τον βαθύτατο πόνο που δοκίμασε ο ελληνικός κόσμος για την απώλεια της ιστορικής αυτοκρατορικής πόλης που έμελλε να γίνει η πρώτη επί ευρωπαϊκού εδάφους πρωτεύουσα των σουλτάνων:

*... Τ' αηδόνια της Ανατολής και τα πουλιά της Δύσης
κλαίγουν αργά, κλαίγουν ταχιά, κλαίγουν το μεσημέρι,
κλαίγουν την Αντριανόπολη την πολυκρουσεμένη,
οπού τηνε κρουσέψανε τις τρεις γιορταίς του χρόνου,
του Χριστουγέννου για κηρί και του Βασιού για βάγια
και της Λαμπρής την Κυριακή για το «Χριστός Ανέστη»...⁸*

Η αναφορά με ποιητικό τρόπο σε τρία θρησκευτικά σύμβολα ως αιτιολογικά στοιχεία της αλώσεως δείχνει το πώς ο λαός αισθάνθηκε έντονα τον περιορισμό της θρησκευτικής του ελευθερίας, που ήταν τότε το πρώτο συστατικό της αυθυπαρξίας του. Τέσσερις αιώνες αργότερα, το 1769, όταν με το κίνημα των αδελφών Ορλώφ ρήμαξε κυριολεκτικά η Πελοπόννησος, πάλι ο λαός, παρά τις δυσκολίες, είχε φθάσει σ' ένα υποφερτό επίπεδο ζωής μέσα στο πλαίσιο της τουρκικής κατοχής, θρηνεί για τον καινούργιο ζυγό που επιβλήθηκε με την παρουσία των αλβανικών ορδών:

8. Ν.Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα, 1932, αρ. 1.

*... Τα παλληκάρια του Μοριά κι οι όμορφες της Πάτρας
ποτέ δεν καταδέχονταν πεζοί να περπατήσουν,
και τώρα πώς κατάντησαν σκλάβοι στους Αρβανίτες!...*

Ο λαός έχει την τάση να εκθειάζει το «πρότερον», όταν έρχεται το δυσμενές «ύστερον». Σε σχέση με την Τουρκοκρατία η Αλβανοκρατία φαινόταν κόλαση. Γενικά, οι λέξεις *σκλάβος* και *σκλαβιά* κυριαρχούν σ' όλα τα δημοτικά τραγούδια που αναφέρονται στην ξενιτιά και την πειρατεία, η οποία λυμαινόταν τις ελληνικές παράλιες περιοχές. Τα «κάτεργα», με την έννοια του πλοίου αλλά και της φυλακής, ως σύμβολο μαρτυρίου και οδύνης, είναι ένα από τα πιο βασικά θεματικά στοιχεία της λαϊκής μούσας:

*... Ήλιε που βγαίνεις το ταχύ, σ' ούλον τον κόσμο δούδεις,
σ' ούλον τον κόσμ' ανάτειλε, σ' όλη την οικουμένη.
Στω Μπαρμπαρέσω τις αυλές, ήλιε, μην ανατείλεις,
κι αν ανατείλεις, ήλιε μου, να γοργοβασιλέψεις,
γιατ' έχουν σκλάβους έμορφους, πολλά παραπονιάρους
και θα γραθούν οι αχτίδες σου 'που των σκλαβών τα δάκρυα...*

Θα μπορούσε –και εύλογα– κάποιος να πει ότι όλα αυτά τα τραγούδια εκφράζουν με τρόπο παθητικό, μοιρολατρικό, μια κατάνσταση οδυνηρή, αλλά δεν υπάρχει σ' αυτά μια διάθεση αντιστασιακή, μια διάθεση μαχητικής αντιδράσεως στο καταπιεστικό σύστημα της τουρκικής εξουσίας. Παρά τους κινδύνους που θα αντιμετώπιζε ο λαός, αν έλεγε τραγούδια με εξεγερτική διάθεση, δε λείπει, ωστόσο, από αυτά το πατριωτικό στοιχείο, που δίνεται αρχικά ως δύναμη ελπίδας, η οποία στηρίζεται σ' ένα θρησκευτικό δεδομένο. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι της Αλώσεως του 1453 πολλά δημοτικά τραγούδια προέλεγαν τη μέλλουσα πτώση και καταστροφή. Μετά το 1453 υπάρχει μια μετατοπιστική διάθεση. Ο λαός προσβλέπει σε μια μελλοντική αποκατάσταση με τη βοήθεια της Παναγίας:

*... Σώπασε, κυρα-Δέσποινα, και μη πολυδακρύξεις,
πάλι με χρόνους, με καιρούς, πάλι δικά μας θα 'ναι...*

Ασφαλώς, ένας ξένος μελετητής δεν είναι εύκολο να αντιληφθεί ότι το πατριωτικό στοιχείο συνυφαίνεται στα τραγούδια αυτά με το θρησκευτικό μήνυμα. Εύστοχα ο καθηγητής Γεώργιος Ζώρας στο βιβλίο του για τη δημοτική ποίηση ομιλεί περί «θρησκευτικού πατριωτισμού, στοιχείον ὄπερ ἐπικρατεῖ ἰδίως εἰς τὰ τραγούδια με θέμα τὴν Ἰλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν πτῶσιν ἄλλων πόλεων».⁹ Και ακόμη πιο εύστοχα ο Γιάννης Αποστολάκης ονομάζει τα περίφημα Κλέφτικα «πρώτα πνευματικά μνημεία της Λευτεριάς».¹⁰ Πολλά θρησκευτικά σύμβολα και πολλές θρησκευτικές εκδηλώσεις, λέξεις ή φράσεις πήραν σταδιακά ένα γενικότερο συμβολικό χαρακτήρα κι έγιναν αλληγορικές εκφράσεις εθνικών πόθων και οραμάτων, όπως η Σταύρωση, η Ανάσταση κτλ. Μέσω του θρησκευτικού εκφραζόταν το εθνικό. Κι αυτό μπορεί να φανεί καλύτερα από τη θέση που κατέχει στο δημοτικό τραγούδι, που είναι ο καθρέφτης της λαϊκής ψυχής, ο οπλισμός, το μέσο με το οποίο ο ραγιάς διεκδικεί την ελευθερία του. Όπως παρατηρεί ο καθηγητής Γεώργιος Ζώρας, «τὰ ὄπλα, με τὰ ὅποια ὁ ραγιάς διεκδικεῖ τὴν ἐλευθερία του, προσλαμβάνουν ἐνίοτε ἐθνικοθρησκευτικὸν χαρακτήρα» (ό.π., σ. 86). Τα παραπάνω μπορεί να προσεπιβεβαιώσει και να προσεπικυρώσει το ακόλουθο δίστιχο:

*... Τ' αντρειωμένου τ' ἄρματα δεν πρέπει να πουλιώνται
μόν' πρέπει τους στην εκκλησιά εκεί να λειτουργιώνται...*

Οι αρματολοί και οι κλέφτες αποτέλεσαν υπό συνθήκες δουλείας μια μορφή ιπποτικής κοινωνίας, με δικούς τους κανόνες ζωής

9. Γ.Θ. Ζώρας, *Δημοτική Ποίησης*, Αθήνα, 1960, σ. 86.

10. Γιάννης Μ. Αποστολάκης, *Το κλέφτικο τραγούδι: το πνεύμα και η τέχνη του*, Αθήνα, 1950, σ. 121.

και πολέμου, και δημιούργησαν μια ηρωική παράδοση που δείχνει πως οι ρίζες αυτού του ιδιότυπου ιπποτισμού βρίσκονταν βαθιά στο Βυζάντιο και είναι συνέχεια των επικών αγώνων των Ακριτών εναντίον των Σαρακηνών. Οι *απελάτες*, λέξη παραγόμενη από το *απελεύοντες*, που σημαίνει αρχικά τους εκδιώκοντες τα κτήνη, ακολούθως και τους επιδρομείς, υπήρξαν οι πρόδρομοι των αρματολών και των κλεφτών, που ένας αγράμματος αγωνιστής, ο Μακρυγιάννης, τους ονόμασε προσφυώς «μαγιά της Λευτεριάς». Τα κλέφτικα τραγούδια, όπως και τα ακριτικά, αποτέλεσαν επάλληλους κύκλους με ποικιλία θεμάτων αλλά με βασικό πυρήνα τον έρωτα για την ελευθερία. Όλα διακρίνονται από τον ηρωικό τους παλμό, το αρρενωπό ύφος και ένα υψηλό πνεύμα ανυποταξίας. Μερικά από αυτά θα μπορούσαν –κι όχι άστοχα– να χαρακτηριστούν λαϊκοί ύμνοι προς την ελευθερία, με ενδεικτικό παράδειγμα το ακόλουθο:

*Να 'μουν το Μάη πιστικός, τον Αύγουστο δραγάτης
και στην καρδιά του χειμωνιού να 'μουνα κρασοπούλος.
Μα πιο καλά 'ταν να 'μουνα αρματολός και κλέφτης.
Αρματολός μες στα βουνά και κλέφτης μες στους κάμπους.
Να 'χα τα βράχια αδέρφια μου, τα δέντρα συγγενάδια,
να με κοιμάν οι πέρδικες, να με ζυπνάν τ' αηδόνια,
και στην κορφή της Λιάκουρας¹¹ να κάνω το σταυρό μου,
να τρώγω τούρκικα κορμιά, σκλάβο να μη με λένε...*

Συνεπώς, χωρίς να αρνούμαστε καμία έξωθεν επιρροή, δεν περιορίζουμε αυτή μόνο στη Γαλλία. Όπως έχουμε δείξει στον Α' τόμο, πολύ μεγαλύτερη από τις γαλλικές επιρροές επίδραση στην ψυχή του λαού μας είχε ο *Αγαθάγγελος* του καλόγερου Θεόκλητου Πολυειδούς, που ήταν μεταφορά στα καθ' ημάς της ρωσικής προπαγάνδας, και πολύ περισσότερη οι Ρωσοτουρκικοί πόλεμοι με τις συνεχείς προτροπές προς τους Έλληνες για εξέγερση.

11. Λιάκουρα = Παρνασσός.

Δεν παραβλέπουμε, φυσικά, τη διαρκή λαχτάρα των μορφωμένων Ελλήνων του εξωτερικού και του εσωτερικού να διαμορφώσουν ένα πνευματικό ήθος στην εκάστοτε νέα γενιά Ελληνοπαίδων, το οποίο να προσιδιάζει σε ανθρώπους που θέλουν να ζουν σε συνθήκες δικής τους πολιτικής ελευθερίας. Συμπερασματικά, το πάθος και ο πόθος –σε μικρή ή μεγάλη κλίμακα, αδιάφορο– υπήρχαν στον ελληνικό λαό, από τη στιγμή που ένιωσε στη ράχη του τον τουρκικό ζυγό. Στα τελευταία χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ο ελληνικός κόσμος ζούσε σαν φάντασμα, σαν λείψανο κάποιου ανύπαρκτου «ρωμαϊσμού». Η Τουρκοκρατία τον έκανε ραγιά. Και η αντίδραση προς τον ραγιαδισμό τον έκανε Έλληνα. Όσο δηλαδή μαχόταν τη δουλοσύνη του, τόσο περισσότερο ανακάλυπτε την ελληνοσύνη του. Γι' αυτό και η λέξη *Ρωμιάς* –άσχετα προς τις φαντασιακές διαστάσεις που της έδωσε ο Ιω. Ρωμανίδης– δήλωνε τον σκλαβωμένο στον Τούρκο ορθόδοξο χριστιανό, ενώ η λέξη *Έλληνα* δήλωνε τον απελευθερωμένο από την τουρκική σκλαβιά ορθόδοξο Έλληνα. Τούτο είναι εμφανές, όπως συχνά έχουμε δείξει, στα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη. Στις σελίδες που αναφέρονται στην προεπαναστατική περίοδο χρησιμοποιεί σχεδόν αποκλειστικά τις λέξεις *Ρωμιάγοι* και *Ρωμιάγισες*, όταν φθάνει στα επαναστατικά χρόνια, αναμειγνύει τους όρους *Ρωμιάοι* και *Έλληνες* και, όταν φθάνει στη μετεπαναστατική περίοδο, χρησιμοποιεί αποκλειστικά τον όρο *Έλληνες*.

Εσχάτως, παρουσιάζεται εν ονόματι του νέου ιδεώδους που ονομάζεται γλωσσοδετικώς «πολυφυλετισμός και πολυπολιτισμός» μια νέα θεωρία πως η Ελληνική Επανάσταση ήταν κυρίως βλαχική, αλβανική και ό,τι άλλο φαντάζεται κανείς. Ανεξάρτητα από το τι γλώσσα μιλούσαν οι επαναστάτες, το ζήτημα ήταν σε ποια εθνότητα ήθελαν να ανήκουν, τι εθνικό χαρακτήρα ήθελαν να έχει το κράτος που έκτιζαν με το αίμα τους και τι γλώσσα ήθελαν να μιλούν τα παιδιά τους. Τα περισσότερα ελληνικά σχολεία κατά την προεπαναστατική και τη μετεπαναστατική περίοδο κτίστηκαν από Βλάχους. Κανείς, όμως, από αυτούς δεν έβαλε όρο να διδάσκεται η βλαχική. Ο λόγος είναι απλός: Τη θεωρούσαν κατά-

λοιπο της δουλείας, εξαιτίας της οποίας ξέμαθαν την απαιτητική ελληνική. Όσο για τους Αλβανούς, αυτοί απαρχής μέχρι τέλους ήσαν οι κύριοι αντίπαλοι των Ελλήνων· ήσαν το ρόπαλο του σουλτάνου. Αυτοί που πολέμησαν στο πλευρό των Ελλήνων ήσαν οι Αρβανίτες. Αυτό καθόρισε και τη βασικότερη διαφορά τους, όπως έχουμε δείξει στο βιβλίο μας *Αλβανοί – Αρβανίτες – Έλληνες* (εκδ. Σιδέρη, 5η έκδοση 2005).

Οτόμος αυτός είναι ό,τι λέει ο τίτλος του: «Μεγάλες μορφές και μεγάλες στιγμές του '21». Όχι όλος ο αγώνας στην πολυμορφία του και στην πολύπτυχη διάστασή του.

Όμως ο προσεκτικός αναγνώστης, διαβάζοντάς τον, θα προσεγγίσει την αλήθεια για τα σπουδαιότερα γεγονότα που συνέβησαν και συνέβαλαν στην εδραίωση της Επανάστασης καθώς και για τη ζωή και τη δράση των πρωταγωνιστών της.

Ο συγγραφέας παραθέτει όχι μόνο τα ηρωικά γεγονότα αλλά και κάποια μελανά σημεία που είναι φυσικό να υπήρξαν και που δυστυχώς θα υπάρχουν πάντα σε όλους τους ξεσηκωμούς. Διότι σκοπός του είναι να δώσει μια ακριβή και όχι «υμνητική» ή «αποδομητική» ιστορία.

Εκδόσεις ΨΥΧΟΓΙΟΣ
www.psichogios.gr

ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ: 25208

Γ Ι Α Α Ν Α Γ Ν Ω Σ Τ Ε Σ Μ Ε Α Π Α Ι Τ Η Σ Ε Ι Σ